

HISTORIJSKA
MISAO
7
HISTORICAL
THOUGHT

UDK: 904(497.6 Podrinje)"652"

DOI: 10.51558/2303-8543.2022.7.7.13

Kategorija članka / Article category:

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Autor / Author:

Mersiha Imamović

Adresa autora / author's address:

mersiha.imamovic@untz.ba

Afilijacija / Affiliation:

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli /
Faculty of Philosophy, University of Tuzla

**PRILOG PROUČAVANJU
DRUŠTVA NA PODRUČJU
SREDNJEG PODRINJA U
RIMSKO DOBA**

Apstrakt

Područje srednjeg Podrinja je, u odnosu na ostatak današnje Bosne i Hercegovine bilo najnaseljenije u rimsko doba. To je dovelo do stvaranja različitih društvenih slojeva. U radu se analizom epigrafskog i arheološkog materijala pokušavaju dati odgovori na pitanja: kako je izgledalo rimsko društvo i kakav je bio socijalni status određenih kategorija; u kakvom položaju je bilo indigeno stanovništvo u odnosu na doseljenike; koliko traga su ostavili trgovci, obrtnici, rudari i robovi?

Ključne riječi

rimsko društvo, srednje Podrinje, autohtono stanovništvo, senatorski i viteški stalež, viši i niži sloj, trgovci, obrtnici, robovi, oslobođenici

**CONTRIBUTION TO THE
STUDIES OF SOCIETY IN THE
MIDDLE DRINA AREA IN THE
ROMAN AGE**

Abstract

In comparison with other areas of modern Bosnia and Herzegovina, the area of middle Podrinje had the highest population in Roman Ages. That led to the creation of different social strata. By analyzing the epigraphic and archaeological material, we try to answer the following questions: how did the Roman society look like and what was the social status of some social categories; in what position was the indigenous population compared to immigrants; what marks were left behind by the merchants, craftsmen, miners, and slaves?

Keywords

Roman society, middle Podrinje, native population, senatorial and knight classes, high and low social classes, craftsmen, slaves, merchants, freedmen

Izuzetno važnu komponentu unutar svake države ili određenog prostora, u ovom slučaju srednjeg Podrinja, predstavljali su društvo i odnosi unutar njega. Društvo je svakako jedan od osnovnih stubova države ili njene regije, nezavisno od njene veličine ili statusa. Od uređenosti odnosa u većoj ili manjoj, društvenoj zajednici zavisi stabilnost, sigurnost i prosperitet svake države. Sređeni odnosi u društvu su najveća garancija njenog opstanka i napretka. S tim u vezi, veoma je bitno poznavati ulogu, moć i značaj dobro uređenog društva.

Zavisno od političke situacije i privrednih kretanja unutar Rimskog Carstva mijenjali su se i društveni odnosi. Naime, kako se Carstvo, s vremena na vrijeme, suočavalo sa većim ili manjim kriznim situacijama, tako je, ovisno od njihove težine i trajanja, dolazilo do promjena u samom društvu. Svaka krizna situacija se prvo odražavala na privredne tokove, zatim na stanje u vojsci, na odnose u društvu, na zbivanja u kulturi i svim drugim segmentima rada i života. Rimski carevi su, s ciljem da prevaziđu krizne situacije, često posezali za većim ili manjim reformama. Svaka reforma je najviše pogađala obične ljude, prvenstveno niže društvene slojeve.

Polazeći od naprijed iznesenih promišljanja, u radu se pokušavaju rasvijetliti važnija pitanja koja se odnose na društvo i društvene tokove na području srednjeg Podrinja u rimsko doba. Doći do cjelovitih odgovora na mnoga pitanja, nije nimalo jednostavno, jer kako literarni tako i materijalni izvori ne pružaju puno podataka u pogledu spoznaja o radu i životu, prije svega, indigenog stanovništva. Poseban problem predstavlja oskudnost podataka iz 1. stoljeća n.e. Imajući na umu navedene činjenice, nameće se zaključak da je domaće stanovništvo živjelo svojim tradicionalnim načinom života. Ekonomska zbivanja, na ovim prostorima, su nam nešto bolje poznata, zahvaljujući više epigrafskim negoli narativnim podacima.

Kada je u pitanju društvo i odnosi unutar istog sasvim su rijetki

literarni izvori u kojima se govori o ovoj problematici. Otud je veoma teško utvrditi kakvi su bili odnosi između vladajućeg i potčinjenog sloja, zatim između indigenog i doseljeničkog stanovništva, te zemljoposjednika i radnika, koji su radili na njihovim imanjima, kao i u kakvom su položaju bili seljaci, obrtnici, rudari i obični radnici. Ista situacija je i sa podacima o etničkim, vjerskim, strukovnim i drugim zajednicama. Dok za zapadnobosansku rudonosnu regiju postoje veoma uvjerljive činjenice, koje nam govore o postojanju udruženja kolona (*collegia*),¹ za rudonosnu oblast istočne Bosne nemamo nikakvih sigurnih podataka, a samim time ni pouzdanih potvrda o postojanju takvih udruženja. No, Dušanić pretpostavlja da su dvije are, odnosno posvete genijima rudarskih kolegija (*collegium salutare*) iz Uzovnice kod Ljubovije, pripadale kolegiju u domavijskom distriktu.²

Vremenom se pravni status kolonija mijenjao, u zavisnosti od političkih i ekonomskih okolnosti. Tako je u 2. stoljeću kolonu dato pravo na nasljedni zakup zemlje, da bi u 3. a posebno na početku 4. stoljeća njihov značaj osjetno porastao, naročito kada je riječ o korištenju i održavanju poljoprivrednih imanja. Međutim, usljed pojačane krize Carstva, koja je uslijedila nakon prvih decenija 4. stoljeća, položaj kolona je značajno pogoršan. Nešto više o tome govori nam zakon cara Valentijana I, na osnovu kojeg je on uveo zabranu napuštanja obradivih zemljišnih površina u Iliriku, ali i u susjednim krajevima.³ Tako su vremenom, koloni bili skoro

¹ ILJug 775, 776, 777.

² Slobodan Dušanić, Aspect of Roman Mining in Noricum. Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Hildegard Temporini und Wolfgang Hase (eds.), De Gruyter, 1977, 66; Slobodan Dušanić, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik* 1-2, Beograd, 1980, 23, bilj. 101.

³ Mersiha Imamović, Provala Gota u rimsku provinciju Dalmaciju i njihov utjecaj na društveno – političke, privredne i kulturne tokove, *Historijska misao* 2, Tuzla, 2016, 41.

potpuno izjednačeni s robovima, što će u konačnici dovesti do pojave kolonata, a s time i sasvim novog društvenog poretka.⁴

Zahvaljujući promjenama društvenih okolnosti, u razdoblju od 1. do 4. stoljeća, došlo je do podizanja različitih vrsta spomenika, a prije svih, epigrafskih. Tu su svakako i određeni objekti, kao i arheološki materijal, na osnovu kojih je moguće izvući određene zaključke.

Učestale provale barbara na prostore Rimskog Carstva izazvale su opću krizu i to u svim segmentima rada i života ondašnjeg stanovništva, a posebno u sferi društva i društvenih odnosa. Barbarske napade su, između ostalih, itekako osjetili i stanovnici današnjih bosansko-hercegovačkih prostora. S tim u vezi Goti (Ostrogoti), koji su još od vremena vladavine cara Teodosija Velikog, bili potpuno integrisani u Rimsko Carstvo,⁵ su ostavili svojevrstan pečat o svom prisustvu u ovim krajevima. Naime, u razdoblju od kraja 5. i u toku prve polovine 6. stoljeća, oni su vladali na ovim prostorima. S njihovom pojavom došlo je i do potpune transformacije društva, a samim time i do velikih poremećaja u pogledu same društvene strukture. Transformacija se reflektovala na poreska opterećenja, koja su, u veoma kratkom periodu, enormno povećana. Novi zakoni, jezik, religija i prisustvo ostrogotske vojske, usložnili su društvene odnose.

Utjecaj romanizacije na transformaciju društvenih odnosa

Za razumijevanje društvenih prilika, neophodno je osvrnuti se i na romanizaciju. Za razliku od nekih drugih rimskih provincija, kao na primjer Hispanije, provincije Dalmacija i Panonija nisu išle putem brze i potpune romanizacije. Općenito uzevši, na području nekadašnjeg

⁴ Roth Clausing, *The Roman Colonate*, New York, 1965.

⁵ *Themist. Or.* IV. 14.-16.

Ilirika je sačuvana autohtona tradicija, kako u materijalnoj tako i u duhovnoj kulturi, te i u onomastici.⁶ Srednje Podrinje naseljavali su ilirski Dindari.⁷ Pitanje njihovog etnosa bilo je predmet brojnih rasprava u historiografiji. Dok su jedni, na osnovu onomastičke građe, zastupali tezu da su Dindari keltskog etničkog porijekla ili da su nastali od Skordiska (nakon rimskog osvajanja), drugi pak takvu tezu odbacuju, smatrajući ih ilirskim etnosom.⁸ Vjerovatno je blizina područja između rijeka Save i Dunava, Semberije te jugozapadne Srbije, gdje su bili naseljeni Skordisci,⁹ mogla ostaviti traga i u srednjem Podrinju. Do njihovog naseljavanja u ova područja došlo je u 3. stoljeću p.n.e. Njihova južna granica prema Ilirima protezala se negdje na području Mačve, Semberije i Bosanske Posavine.¹⁰

⁶ Duje Rendić-Miočević, Princeps municipi Riditarum, *Arheološki radovi i rasprave* II, Zagreb, 1962, 330-331.

⁷ Plin. *NH*, 3.139, 143; Salmedin Mesihović, Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, Split, 2011, 59.

⁸ Amra Šačić, *Administrative Organization of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I-III century)*, Doctoral Thesis in manuscript, Ljubljana, 2016, 277-278, sa pripadajućom literaturom.

⁹ Vladimir D. Mihajlović, *Skordisci između antičkih i modernih tumačenja. Pitanje identiteta u (proto)istoriji*, Novi Sad, 2019, 9. Spomenici koji bi mogli upućivati na keltski kognomen, vidi: Dimitrije Sergejevski, Epigrafski nalazi iz Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XII, Sarajevo, 1957, 121; Ivo Bojanovski, Arheološki pabirci sa područja antičke Domavije, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* VII, Tuzla, 1965, 104; Carl Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske provincije Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XIX, Sarajevo, 1907, 447; Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2012, 155, 169, 176.

¹⁰ Zdravko Marić, Praistorijski nalazi i lokaliteti iz Triješnice i Dvorova kod Bijeljine, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* IV, Tuzla 1960, 60-61; Milica Kosorić, Rezultati istraživanja praistorijskih naselja na području Semberije, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* XIV, Tuzla, 1982, 124-125; Alka Domić Kunić, *Plinijeva geografija i etnografija (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)*, doktorska disertacija u rukopisu, Zagreb, 2003, 270; Alka Domić Kunić, *Bellum Pannonicum* (12. -11.

O romanizaciji srednjeg Podrinja najviše možemo govoriti na osnovu istraženosti naselja u današnjim Skelanima (*Malvesiatium*) i Gradini kod sela Sase (*Domavia*). S tim u vezi, Zotović ističe da je rodovsko-plemenski način života, kakvim je živjelo autohtono stanovništvo, postepeno nestajao. Međutim, ona naglašava da ne može reći u kojem periodu ili kojom brzinom se on raspadao.¹¹ Gavrilović Vitas i Popović ističu da je proces romanizacije u Malvezaciju tekao sporo, ali to nikako ne znači da ovdje rimska vlast nije zaživjela.¹² Sličnog je mišljenja i Mandić koja kaže da je stanovništvo srednjeg Podrinja imalo određeni otpor prema romanizaciji. Otud je taj proces tekao sporije, gotovo isto kao i u drugim krajevima istočne Dalmacije.¹³

Da su tradicionalane autohtone forme života očuvane jasno se vidi kroz posmatranje i analiziranje keramike iz 4. stoljeća. S tim u vezi, Janković ističe: „Da brojni Iliri pouzdano nisu bili romanizovani ni u 4. stoleću, arheološki pokazuje njihova grnčarija, sačuvanih osobina grnčarstva predrimskog doba.“¹⁴ Analizirajući dio polomljenih keramičkih nalaza, koji su pronađeni u znatnom broju prilikom iskopavanja u Skelanima 2008. godine, Janković naglašava da su istovremeno korištene i rimska i ilirska kuhinjska grnčarija (stona) koje vremenski pripadaju polovini 4. stoljeća. To nam jasno

st. pr. Kr.): posljednja faza osvajanja južne Panonije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 39, Zagreb, 2006, 82, bilj. 98.

¹¹ Radmila Zotović, Romanisation of the population of the eastern part of the Roman province of Dalmatia, *Balkanica* 34, Beograd, 2003, 8.

¹² Nadežda Gavrilović Vitas, Bojan Popović, Kasnoantički domus u Skelanima, *Starinar* LXV, Beograd, 2015, 218.

¹³ Ljiljana Mandić, *Antičke nekropole jugozapadne Srbije*, Užice, 2015, 226.

¹⁴ Đorđe Janković, Stanovništvo Podrinja 3-4. stoleća u svetlu nalaza grnčarije iz Skelana, *Zbornik radova sa naučnog simpozijuma (26. oktobar 2011): godine Kulturno-istorijsko nasleđe Srebrenice kroz vekove*, Srebrenica, 2012, 99.

govori da su još uvijek bile sačuvane ilirske forme života. Gornji sloj stanovništva, koji je živio u gradovima, koristio je stono posuđe, a posluga kuhinjsko, dok se na selu koristilo i jedno i drugo.¹⁵

Polazeći od prethodnog mišljenja, u kojem se ističe da je proces romanizacije u srednjem Podrinju tekao sporo, te da nije sasvim jasno u kojim uslovima je došlo do ranog formiranja municipija, što se da primijetiti i kroz ilirsku i rimsku keramiku iz 4. stoljeća, nameće se zaključak da to područje ni tada nije bilo u potpunosti romanizirano. Možda se kao opravdan razlog može uzeti velika posvećenost oživljavanju i razvoju ekonomije, koja je bila bazirana na eksploataciji srebra i olova, pa bi u tom slučaju značilo da romanizacija autohtonog stanovništva ovdje nije bila presudan faktor. No, ipak je određeni broj rimskih građana morao biti u naselju, kako bi se ustrojila općinska organizacija. Svakako su to mogli biti doseljeni stranci i lokalne elite.

Proces romanizacije u Skelanima počeo je još u vrijeme vladavine dinastije Flavijevaca. Potvrde o tome pružaju nam pronađeni spomenici gradskih dužnosnika. Na njima je ustanovljen relativno veliki broj osoba sa gentilicijem *Flavii*,¹⁶ a samo jedna sa gentilicijem *Ulpii*. Ovaj spomenik je porijeklom iz Crvice.¹⁷ Pored toga, ustanovljeno je i nekoliko Elijevaca (*Aelii*). Ipak su bili najbrojniji Aurelijevci (*Aurelii*), što nas upućuje na zaključak da je u njihovo vrijeme romanizacija bila najintenzivnija.¹⁸ Na osnovu pronađenih

¹⁵ Stona keramika izrađena je na brzom kolu i bolje je kvalitete, za razliku od kuhinjske, izrađene na sporom kolu (Isto, 100-105).

¹⁶ Leszek Mrozewicz, Flavian municipal foundations in Dalmatia, u: *Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues Studies in Honour of Professor Maria Dzielska*, K. Twardowska, M. Salamon, S. Sprawski, M. Stachura, S. Turlej (eds.), Krakow, 2014, 216.

¹⁷ CIL III 14219, 18.

¹⁸ Carl Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije

spomenika na teritoriji municipija *Malvesiatium*, funkciju municipalnih magistrata obnašali su domaći ljudi.¹⁹

Na području Domavije živjeli su romanizirani Grci i Orijentalci. Potvrde o tome pružaju nam epigrafski i votivni spomenici. Ovdje je romanizacija počela sredinom 2. stoljeća sa Elijevcima, da bi potom bila nastavljena u vrijeme vladavine dinastije Aurelijevaca. U domavijskom ageru, nije pronađeno puno spomenika koji nas upućuju na romanizirano autohtono stanovništvo.²⁰ Onomastička građa se, u najvećoj mjeri, veže za službenike stranog porijekla. Shodno tome, može se reći da je u Domaviji u potpunosti zaživjela politička, ali ne i kulturna romanizacija. Kao validan razlog izostanka kulturne romanizacije, u većem obimu, može se uzeti činjenica da je samo manji dio autohtonog stanovništva bio, na neki način, povezan sa doseljenicima, dok je daleko veći broj starosjedilaca ostao izvan domašaja rimskog kulturnog utjecaja, što je u konačnici i doprinijelo očuvanju domaće tradicije.

Postepeno zaživljavanje kulturne romanizacije moguće je pratiti na osnovu istražene nekropole na Karauli. U nekim grobovima ove nekropole, pronađeni su importovani nalazi,²¹ koji bi možda mogli pripadati domaćoj eliti, ili pak doseljenicima, trgovcima ili obrtnicima. Pored formi vezanih za ilirsku tradiciju i neromanizirano stanovništvo, u ovoj nekropoli su ustanovljene različite grobne konstrukcije, koje se ni na koji način ne podudaraju s domaćim

Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja XIX*, Sarajevo, 1907, knj. 4, 465-466; Duje Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, Split, 1948, 1-67; Salmedin Mesihović, *Antiqvi homines Bosnae*, Sarajevo, 2011, 297-298.

¹⁹ Svetlana Loma, *Municipium Malve(n)siatium u svetlu epigrafskih spomenika*, u: *Zborniku radova Municipium Malvesatium, Skelani, Srebrenica, Tuzla*, 2009, 119; Bego Omerčević, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla, 2010, 84.

²⁰ CIL III, 14614.

²¹ Angelina T. Raičković, *Keramičke posude iz grobova tipa Mala Kopašnica Sase*, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd, 2012, 52.

formama.²² S tim u vezi, neki grobovi su bili u okviru parcela, što u potpunosti odgovara rimskom načinu sahranjivanja i česta su pojava na nekropolama u ranoromaniziranim područjima.

Različita su mišljenja po pitanju etničke pripadnosti pokojnika u domavijskim nekropolama sa paljevinskim ukopima (na Velikom Platou, Čadorištu, potom na putu Sase-Srebrenica i Karaula): jesu li tu pokopani Iliri, Kelti ili pak i jedni i drugi, ili stranci. Prema Baum i Srejšević, nalazi pronađeni u domavijskim nekropolama ukazuju na veliko prisustvo ilirskog i keltskog stanovništva. Sahranjivanje u ovim nekropolama, uz određene pogrebne običaje je trajalo do 3. stoljeća, a potom je napušteno, zbog čega se Domavija „može smatrati potpuno romaniziranim rudarskim centrom“ – svojevremeno su zaključili Baum i Srejšević.²³ Nešto kasnije Srejšević je korigovao svoj prvobitni zaključak, smatrajući da tokom 1. i 2. stoljeća nije došlo do masovnijeg naseljavanja i trajnog prisustva Italika u Domaviji, kao ni romanizacije domorodačkog stanovništva,²⁴ što se čini mnogo realnijim zaključkom, s obzirom na cjelokupni epigrafski i arheološki materijal. Grobovi domavijskih nekropola su po Zotović isti i u ilirskom, tračkom, keltskom, galskom ili germanskom području, i nezavisni su od etničkog naslijeđa autohtonog stanovništva, dok Garašanin uočava razlike između grobova sa spaljivanjem u Dakiji, Donjoj Meziji i Trakiji.²⁵ On

²² Nekropola je datirana od sredine 1. do kraja 2., a moguće i početak 3. stoljeća (Dragoslav Srejšević, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VI*, Tuzla, 1965, 26.)

²³ Milica Baum, Dragoslav Srejšević, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama. Iskopavanja 1959. i 1960, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne IV*, Tuzla, 1960, 21.

²⁴ D. Srejšević, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, 24.

²⁵ Usp: Ljubica Zotović, Prilog problemu etničke pripadnosti grobova tipa Mala Kopašnica - Sase, u: *Duhovna kultura Ilira*, Alojz Benac (ur.), ANU BiH, Sarajevo, 1984, 167; Milutin V. Garašanin, Razmatranja o nekropolama tipa Mala Kopašnica-Sase, ANU BiH, *Godišnjak 6*, CBI 4, Sarajevo, 1968, 16-22.

je potpuno drugačijeg mišljenja, smatrajući nekropole, odnosno grobove u Sasama ilirskim.²⁶ Kategorično odbacuje njihovo keltsko porijeklo: „etažni grobovi keltskog područja, dimenzijama i detaljima načina sahrane bitno se razlikuju od pojava na našim nekropolama.“ Iz svega navedenog, može se zaključiti da su Kelti u Domaviji imali samo određeni utjecaj, vjerovatno kroz neke poslove u ekonomiji.

Ocjenjujući uspješnost romanizacije u istočnoj Bosni, prije svega u Skelanima i Domaviji, u odnosu na njene sjeverozapadne krajeve Bojanovski smatra da je ona mnogo uspješnija na istoku negoli na sjeverozapadu Bosne. Razlog za ovakvo mišljenje on nalazi u ranom formiranju administrativnih jedinica - Malvezacija i Domavije, što se ipak nije desilo u sjeverozapadnoj Bosni.²⁷ Razlog za to treba tražiti u pojačanoj eksploataciji rude srebra, koja je, pored značajnog privrednog preobražaja donijela povećanu zaposlenost autohtonog stanovništva.

Kada je riječ o neposrednim izvršiocima provođenja romanizacije, Rimljani su u početku djelovali preko svojih političkih predstavnika iz reda lokalne aristokracije.²⁸ Kao što su među Japodima, Delmatima, Desitijatima, imali svoje istaknute plemenske prvake tako su i među Dindarima našli ugledne ljude, koji su provodili njihove zacrtane ciljeve. Jedan takav je Publije Elije, čije ime se javlja na spomeniku pronađenom u Skelanima.²⁹ Spomenik na kojem se spominje princeps Dindara, nažalost je oštećen. Njegov nomen *Aurelius* govori da je

²⁶ M. V. Garašanin, Razmatranja o nekropolama tipa Mala Kopašnica-Sase, 16.

²⁷ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 281.

²⁸ Bego Omerčević, Mersiha Imamović, Najstariji korijeni građanskog društva na tlu današnje Bosne i Hercegovine, *Historijska misao* 1, Tuzla, 2015, 17-19; Amra Šaćić, The process of Romanisation in the inland of the Roman province of Dalmatia in the 1st century, *Acta Illyrica* 1, Sarajevo, 2017, 82, 87.

²⁹ Dimitrije Sergejevski, I. Rimski spomenici iz Bosne. II. Rimski natpisi iz Bosne, *Spomenik SKA LXXXVIII*, Beograd, 1938, 112, sl. 6.

građanstvo primio u vrijeme cara Hadrijana. Kako politička tako i kulturna romanizacija su svakako bile jedan od ključnih faktora promjena u društvu i društvenim odnosima. Međutim, za sada ostaje nepoznato u kojoj mjeri je romanizirano stanovništvo srednjeg Podrinja. No, i pored toga, sasvim je sigurno da je, u određenoj mjeri, ipak došlo do transformacije autohtonog društva. Sa njegovom transformacijom, vjerovatno su se desile i određene promjene u pogledu društvenih odnosa, jer je do velikog društvenog raslojavanja došlo usljed pojačanog priliva stranaca potkraj 2. a posebno u 3. stoljeću. Nažalost, u tom dijelu, nedostaju nam podaci.

Društvena slika

Sa uspostavom rimske vlasti i uvođenjem institucija uprave, stvarao se i privilegovani sloj društva. Iz naprijed navedenog, jasno se vidi da je status rimskih građana autohtono stanovništvo stjecalo postepeno, počevši od vremena Flavijevaca, preko Antonina i Severa, pa sve do Karakalinog edikta 212. godine. Ako tome dodamo i postojanje lokalnih princepsa ili prepozita, može se zaključiti da su peregrini, odnosno autohtoni stanovnici vremenom, postepeno integrirani u rimsko društvo. Pravo građanstva moglo se steći prema zaslugama pojedinaca ili pak cijele zajednice, zatim slobodnim rođenjem, časnim otpuštanjem iz rimske vojske i ispunjavanjem građanskih dužnosti u gradu koji je imao *Ius Latii*.³⁰ Kada je riječ o autohtonom stanovništvu koje je građansko pravo steklo 212. godine, sigurno je da to tada nije imalo istu težinu kao u

³⁰ Ante Romac, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1994, 85; Lujko Margetić, O nekim pitanjima pravnog položaja liburnskih općina u doba principata, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU* 38, Zadar, 1994, 1-12.

prethodnom periodu, kada su pojedinci ili zajednice morali zaista zaslužiti taj status. Poznato je, da je Karakalin edikt imao za cilj oporezivanje rimskih građana, pa samim time integracija autohtonog stanovništva u rimsko društvo više je bila forma. U tom kontekstu je i Patschova konstatacija: „Nije svako ko je ovdje sagradio rimsku kuću ili spomenik s latinskim natpisom bio rimski građanin, a kamoli Rimljanin.“³¹ *Constitutio Antoniniana* svakako nije označila završetak integracije peregrina u rimsko društvo. Taj proces je trajao mnogo duže, možda čak do polovine 6. stoljeća.³²

No, i pored svega, činjenica je da se društveni život uglavnom odvijao u skladu s precizno definisanim normama u Malvezaciju i Domaviji. Za razliku od dvije spomenute općine, društveni život kod Mezeja, odnosno u njihovoj *peregrinskoj civitas*,³³ se odvijao unutar te zajednice. S tim u vezi, nameće se zaključak da su postojale određene razlike među regijama unutar današnje Bosne i Hercegovine i da je stanovništvo srednjeg Podrinja prednjačilo u pogledu prihvatanja rimskog načina života, a samim time i osobenosti rimskog društva, te kao takvo ono je mnogo prije integrirano u sve društvene tokove Rimskog Carstva.

U gradovima je uglavnom živjelo doseljeničko stanovništvo, poput inženjera i rudarskih stručnjaka. Domaći zemljoposjednici, prvenstveno oni koji su bili dio vlasti (dekurioni i duumviri), živjeli su izvan gradova, na svojim poljoprivrednim imanjima (*villae, fundi, praedia*). To znači da su gradski dužnosnici u Malvezaciju i Domaviji

³¹ Carl Patsch, *Bosnien und Herzegowina in Römischer Zeit*, Sarajevo, 1911, 30.

³² Henrik-Riko Held, Luka Orešković, Peregrini u rimskom pravu i suvremeni migranti, *Povijesna kontekstualizacija aktualne problematike, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 58, Split, 2021, 619.

³³ Amra Šaćić Beća, *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije*, Sarajevo, 2022, 240, 242, 244, 246.

imali svoje posjede na teritoriju na kojem su obnašali svoje funkcije. Funkcije gradskih dužnosnika obnašali su i predstavnici zajednica *pagus* i *vici* (najbrojnije ruralne strukture),³⁴ u kojima je živjelo indigeno stanovništvo. Njihovi predstavnici prisustvovali su sjednicama gradskog vijeća.³⁵

Zemljoposjednici su bili i veterani, koji su se, pored obrađivanja zemlje, dodatno bavili i nekim drugim poslovima. Njihov udjel u političkom životu gradova, u kojima su živjeli, bio je sasvim mali. Novopridošlim, islužanim rimskim vojnicima je nakon završene vojne službe i stjecanja statusa veterana dodjeljivana zemlja, koja je često kupovana od lokalnog stanovništva.³⁶ No, to ne znači da su svi veterani ulazili u viši društveni sloj, iako su obično pri otpuštanju iz vojske uživali ugled. Posmatrano u širem kontekstu, veterani rimske provincije Dalmacije su se u najvećem broju, njih oko 82%, naseljavali u primorskim gradovima, dok je u njenom kontinentalnom dijelu, najčešće oko logora, bilo naseljeno svega oko 18%.³⁷ Takav slučaj nije bio u provincijama Panoniji, Meziji, Trakiji i Makedoniji, gdje su legijski veterani uglavnom ostajali u naseljima ili u blizini logora u kojima su službovali, kako bi se bavili politikom.³⁸

³⁴ Dan Aparaschivei, Some remarks concerning the rural *vici* and their administration in Moesia Inferior Province, in: *Ad finem imperii romani. Studies in Honour of Coriolan H. Opreanu*, Cluj-Napoca, 2015, 27-43.

³⁵ Péter Kovács, Territoria, pagi and *vici* in Pannonia in: *Studia epigraphica in memoriam Géza Alföldy*, W. Ecks and P. Kovács (eds.), Bonn, 2013, 136-140.; B. Omerčević, M. Imamović, Najstariji korijeni građanskog društva, 19.

³⁶ Snežana Ferjančić, *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I-III vek n.e.*, Beograd, 2002, 197.

³⁷ Isto, 198.

³⁸ Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981, 55-56; Nenad Cambi, Narona u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranijoj antici, *Zbornik referata međunarodnog simpozijuma Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Europi, (Sarajevo 6-7 oktobar 1988)*, Sarajevo, 1989, 39-56; D. Demicheli Salonitani extra

Analogno ovome, moglo je biti nešto malo veterana na području srednjeg Podrinja. Za jednog postoji potvrda da se naselio u današnje Skelane.³⁹

Od veličine grada ovisio je broj njegovih članova koji su činili gradsku upravljačku strukturu. U zapadnim provincijama taj broj je iznosio 100 članova.⁴⁰ S tim u vezi, u gradovima srednjeg Podrinja taj je broj sigurno bio manji. Često su u gradskom vijeću bili prisutni imućni pripadnici lokalne aristokracije. Na ovakav način, kako je već istaknuto, bila je ustrojena općinska vlast u Malvezaciju, ali ne i u Domaviji, tim prije što se municipalna vlast u Domaviji nije razvila iz domaćeg supstrata, nego vjerovatno dedukcijom rudara i metalurga, uglavnom Orijeentalaca. Prema tome, stranci su vjerovatno bili dominantni u gradskom vijeću Domavije.⁴¹ Svaki gradski vijećnik (*ordo decurion*) je morao platiti svoje članstvo (*summa honoraria*) u vijeću, ali je ta pozicija, ne samo njemu nego i njegovoj porodici, donosila značajnu reputaciju. Osim toga, oni su imali i obavezu da učestvuju u finansiranju javnih objekata i višednevnih religijskih festivala.⁴² Shodno ovome, dekurioni na tlu današnje Bosne i Hercegovine pripadali su višem društvenom sloju, i zauzimali su treće mjesto, odmah iza senatorskog i viteškog staleža.

Ključne podatke o uspostavljanju društvene organizacije i

finis Dalmatiae (IV) Salonitanci u vojnoj službi (dio prvi), *Tusculum* 8, 2015, 59-77; Ivan Matijević, O salonitanskim natpisima konzularnih beneficijarija iz legije Desete gemine (legio X Gemina), *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 105, Split, 2012, 71; Ivan Matijević, Salonitanski natpisi vojnika i veterana na upravnim i vjerskim službama u nekim gradovima rimske Dalmacije, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 45, Split, 154.

³⁹ CIL III, 14219, 9.

⁴⁰ I. Matijević, Salonitanski natpisi vojnika i veterana, 157-158.

⁴¹ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 350-352.

⁴² I. Matijević, Salonitanski natpisi vojnika i veterana, 158.

njenom funkcionisanju pružaju nam razne vrste spomenika iz Domavije. U vezu s ovim može se dovesti javno kupatilo (*balneum*) u Domaviji, koje je veoma upečatljiv primjer društvene organizacije, u kojem su svoje mjesto našli, kako rudari tako i drugi stanovnici ovog naselja. To je ujedno najveći, a vjerovatno i najreprezentativniji objekat u Domaviji. Gradske terme su se prostirale na desnoj obali Saske rijeke, istočno od stambenog naselja, na površini od 2.122 m².⁴³ Prema najnovijim istraživanjima, odnosno analizi onoga što je svojevremeno uradio Radimsky, domavijsko kupatilo je bilo rudarsko (*balnea metallicorum*). „To nisu gimnazijske kupke, kao one u staroj Dokleji i oko grčkih provincija, ni legijske kupke, ni privatne balnea, itd. Domavia kupke kao da su prilagođene specifičnoj vrsti posjetitelja, sa specifičnim potrebama, u rudarskom području – predlažemo da ih treba gledati kao rudarske kupke ili *balnea metallicorum*.“⁴⁴ Ovu tezu ne bi trebalo posmatrati kao da su domavijske terme bile isključivo namijenjene rudarima, pogotovo ako znamo da su u sklopu njih postojale i prostorije koje su bile namijenjene ženama. Pored toga, jedan ovakav grad je trebao javno kupatilo, koje je osim osnovne svrhe – kupanja, trebalo poslužiti i druženju. Terme u Domaviji su bile najvjerovatnije u nadležnosti lokalnog prokuratora, iako su se nalazile izvan granica rudarskog distrikta.⁴⁵ Prokurator je imao pravo da terme izda u zakup, po jasno definisanom ugovoru.⁴⁶ Ako uzmemo ovu pravnu regulativu u obzir,

⁴³ Václav Radimsky, Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja* I, Sarajevo, 1894, 6, 42.

⁴⁴ Tin Turković, Nikolina Maraković: *Balnea metallicorum of ancient Domavia*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 45, Zagreb, 2021, 22-23.

⁴⁵ Gordan M. Maričić, Željka D. Šajin, *Javno kupatilo na području Domavije u svjetlu rudničke legislative Rimskog carstva*, *Filolog* 10, Banja Luka, 2019, 601, 603-604.

⁴⁶ Isto, 604-606.

pod uslovom da su domavijske terme izdavane u zakup, gledajući finansijski interes, sigurno ih zakupnik nije stavio na raspolaganje samo rudarima. Da su domavijske terme imale veliki broj posjetilaca govore nam podaci u kojima stoji da je prokurator Valerije Super značajno povećao kapacitet dotoka vode u terme (*aquam sufficientem induxit*).⁴⁷ Vjerovatno su u njima svoje mjesto našli i drugi stanovnici Domavije, pa čak i oni iz njene bliže ili dalje okoline, bez obzira na njihov socijalni status ili položaj u društvu.

O velikom prisustvu stranaca u srednjem Podrinju svjedoče nam brojni kulturni, votivni i nadgrobni spomenici. Oni nam ujedno govore da su dedikanti najčešće bili bogati ljudi koji su, osim biografskih podataka, ostavili i podatke o religijskoj pripadnosti. Heterogena etnička slika na bosanskohercegovačkim prostorima oblikovala je različite religijske identitete. Najveći broj spomenika iz srednjeg Podrinja pripada rimskim kultovima, prije svega Jupiteru i njegovoj kulturnoj zajednici. Pokorenim narodima nije bilo zabranjeno štovanje autohtonih kultova, ali su morali štovati zvanični državni kult Kapitolijske trijade: Jupitera, Junone i Minerve. No, i pored toga što je ovaj kult bio državni i što je štovan uglavnom u gornjem sloju društva, kako u Dalmaciji i Donjoj Panoniji, tako i u Gornjoj Panoniji, Gornjoj Meziji, Dakiji i Noriku, on je ipak, u mnogo manjoj mjeri, bio prihvaćen u redovima nižeg društvenog sloja i domaćeg stanovništva. Sudeći na osnovu pronađenih spomenika i onomastičke građe, u Malvezaciju i Domaviji, izgleda da je to bila rijetka pojava. No, to ni na koji način ne isključuje mogućnost da je u ova dva grada bio i hram Kapitolijske trijade.⁴⁸ Na području Skelana pronađen je jedan grčki

⁴⁷ CIL III, 12734 = AE 1893, 130

⁴⁸ Almir Marić, Tragovi rimskih hramova u Bosni i Hercegovini, *Acta Illyrica* 5, Sarajevo, 2021, 175-177.

spomenik. Isti pripada kulturnoj zajednici Asklepije-Higija.⁴⁹ Od orijentalnih kultova izdvajaju se: kult boga Sabazija (Gradina kod sela Sase); kult boga Atisa (Crvica kod Skelana, Sikirići i Bratunac), te kult boga Mitre (Dardagani kod Zvornika i Skelani).⁵⁰

U srednjem Podrinju zastupljeni su gotovo svi tipovi nadgrobnih spomenika (tituli, stele, cipusi). Međutim, mali je broj onih sa natpisom. Stele i cipusi su skoro podjednako zastupljeni u istočnoj Bosni.⁵¹ Kada su u pitanju nadgrobnih spomenici, od bogatstva pokojnika ili cijele porodice ovisila je njihova izrada. Ovome svakako treba dodati i one brojne pokojnike kojima nije podignuto nikakakvo kameno nadgrobnno obilježje. Na spomenutom području otkriveno je nekoliko spomenika koji upućuju na zaključak da su isti pripadali višem društvenom staležu. Potvrde o tome pružaju nam, prije svega, portreti na stelama čija je odjeća predstavljena sa veoma bogatim naborima. Odlike takvih spomenika su i arhitektonski i biljni ukrasi, te nakit, kao jedna od bitnijih karakteristika bogatih ljudi.⁵² U 3. stoljeću pojavljuje se jedna novina kada su u pitanju vojnički nadgrobnih spomenici. Naime, tada je došlo do velikog prožimanja vojničkih i građanskih odrednica provincijalnog društva, što je potpuno suprotno ranijim razdobljima, u kojima su vojnički spomenici bili isključivo vezani za vojne jedinice i pokretne klesarske

⁴⁹ ILJug III, 1522; Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1977, 220, 430.

⁵⁰ CIL III, 14219,8 = ILJug III, 1533; E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici*, 277-276, 173, 442-443, 456-458.

⁵¹ V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 507; Mirko Babić, *Probna arheološka iskopavanja tri lokaliteta na prostoru istočnog Osata, Zbornik radova sa naučnog simpozijuma (26. oktobar 2011. godine): Kulturno-istorijsko nasleđe Srebrenice kroz vekove*, Srebrenica, 2012, 23, 25.

⁵² Irma Čremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, *Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII*, Sarajevo, 1963, 103-125; Lj. Mandić, *Antičke nekropole jugozapadne Srbije*, 98-99; 103-104.

radionice.⁵³ Iz srednjeg Podrinja potječe nadgrobni spomenik koji je bio posvećen centurionu Prve delmatske kohorte, Gaju Sergiju Julijanu. Spomenik mu je podigla njegova supruga.⁵⁴ Ostali spomenici, koji se vežu za konzularne beneficijare, pripadaju zavjetnim spomenicima.⁵⁵

Datiranje kulturnih i votivnih spomenika, svih etnosa, na prostorima današnje Bosne i Hercegovine najviše pripada poznoj fazi 2. i cijelom razdoblju 3. stoljeća.⁵⁶ Sigurno bi neka mlađa nekropola, iz vremena inhumacije, dala mnogo više podataka o društvenoj strukturi. Ali, nažalost, takve nekropole nisu ni do danas pronađene. Jedna je sigurno bila na području Knežije, gdje su prilikom izgradnje ceste pronađeni sarkofazi, ali zbog nekontrolisane upotrebe teške mehanizacije i izostanka stručnog nadzora, nema dovoljno podataka o ritusu sahranjivanja.

Ipak, na kraju svega, evidentno je da je na tlu današnje Bosne i Hercegovine u rimsko doba došlo do značajnog društvenog preobražaja, koji je rimskoj civilizaciji dao određenu posebnost. Ona se, između ostalog, ogledala i u sferi kulture. Razvitak rimske kulture na

⁵³ Branka Migotti, Vojnička nadgrobna stela severskog razdoblja iz Lobora, *Archaeologia Adriatica* III, Zadar, 2009, 167.

⁵⁴ ILJug 1543; HD 033794; C. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske provincije Dalmacije, 446-447/ 24; Carl Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina*, Wien, 1909, 157/ 24; Nikola Cesarik, Ivo Glavaš, Cohortes I et II milliaria Delmatarum, *Illyrica antiqua* II - - in honorem Duje Rendić-Miočević, Dino Demicheli (ur.), Zagreb, 2017, 216.

⁵⁵ Ivo Glavaš, *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske 17, Zagreb, 2016, 32-35.

⁵⁶ D. Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, 50; Ivo Bojanovski, Novi votivni reljef Silvana i Dijane, *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU*, XIII, Zagreb, 1965, 11-23; B. Omerčević, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, 261-272.

ovim prostorima nije tekao ravnomjerno. On je, prije svega, ovisio od društveno-ekonomskih kretanja. S tim u vezi, vidljivo je da se pred-rimsko kulturno naslijeđe održalo, istina u određenoj mjeri, i tokom rimske vladavine na današnjim bosanskohercegovačkim prostorima. Ono je primjetno kako u sferi materijalne tako i duhovne kulture.

Kada je u pitanju obrazovanje stanovništva u istočnoj Bosni, teško je i pomišljati na postojanje javnih škola. Privatni učitelji su vjerovatno postojali, a takve su mogli imati samo pripadnici bogatog doseljeničkog stanovništva.

Pozlaćeni srebreni *stilus* (pisačica), dužine 7,9 cm, koji je pronađen u Konjević Polju predstavlja dovoljno jasnu potvrdu da je bio jedan broj onih koji su podučavani da pišu i čitaju.⁵⁷ Nažalost, za sada drugih ovakvih ili sličnih nalaza iz drugih krajeva donjeg i srednjeg Podrinja nemamo.

Važan dio rimskog društva činili su svećenici i njihovi kolegiji, iako oni kao zaseban stalež nisu postojali ni u Rimu.⁵⁸ Bili su to ugledni i sposobni ljudi, koji su dolazili iz reda rimskih građana, višeg socijalnog statusa. Različiti društveni slojevi imali su svoje svećenike i udruženja. Podaci o svećenicima i svećeničkim kolegijima, kao i o njihovoj podijeljenosti u različite kategorije, sa područja Bosne i Hercegovine, jako su oskudni. Samo na jednom spomeniku navodi se ime svećenika (*flumen Pomonalis*), koji je, po svoj prilici, bio italuskog porijekla. Ujedno on je bio i dedikant. Živio je u Domaviji, gdje je pronađen spomenik podignut u čast Pomone (boginja plodnosti i zemlje, maslina i grožđa).⁵⁹

⁵⁷ Adnan Busuladžić, Najstariji tragovi antičke pismenosti na tlu rimske provincije Dalmacije (na osnovu analize stilusa, pronađenih i pohranjenih u Bosni i Hercegovini), *Hercegovina* 17, Mostar, 2018, 29.

⁵⁸ Više o tome: Kornelija A. Giunio, Vodeće svećeničke službe i kolegiji grada Rima i rimske provincije Dalmacije - sličnosti i razlike, *Histria Antiqua* 18/1, Pula, 2009, 409-424.

⁵⁹ E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici*, 175-176.

Kada je u pitanju položaj žene u rimskom društvu, poznato je da su one imale određena prava, poput posjedovanja, naslijeđivanja i prodaje imovine. Da su neke od njih bile finansijski samostalne govore nam i epigrafski spomenici, o čijem trošku su isti i podignuti. Jedan takav je pronađen na lokalitetu Kamenjak kod Bratunca. Podigla ga je majka Temantija sa sinovima svome sinu Severinu.⁶⁰ Također su, i na drugim lokalitetima pronađeni spomenici koje su podizale žene, kao na primjer, u Prisoju kod Tomislavgrada, u Donjem Podgracu kod Gradiške i u Hardomilju kod Ljubuškog.⁶¹

Senatorski i viteški stalež

Gledajući sa pravnog aspekta, društvo je bilo podijeljeno na rimske građane i one koji nisu imali taj status. To ni u kom slučaju ne znači da su svi rimski građani imali privilegovan položaj, jer je status u društvu svakog građanina ovisio od njegovog imetka, porijekla i imena, od ugleda njegove porodice, kao i od poslova koje je obavljao. U posljednjim decenijama Rimske Republike vodili su se građanski ratovi, koji su doveli do novih podjela u rimskom društvu. Sa dolaskom na vlast, Oktavijan je preduzeo brojne aktivnosti s ciljem prevazilaženja trenutnog stanja i uspostavljanja novog društvenog poretka. Taj poredak bio je baziran na dva društvena sloja: viši i niži, sa veoma izraženim razlikama u pogledu njihovog društvenog statusa.⁶² Viši društveni sloj činili su senatorski (*ordo senatorius*) i

⁶⁰ Ante Škegro, *Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, Opuscula archaeologica* 21, Zagreb, 1997, 103; V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 159-160; S. Mesihović, *Antiqvi homines Bosnae*, 199.

⁶¹ ILJug III, 1925; A. Škegro, *Inscriptiones*, 93/ 48; Almir Marić, *Rimske pomoćne kohorte na Humcu*, Mostar, 2019, 94, 130, 132.

⁶² Géza Alföldy, *The Social History of Rome*, Johns Hopkins University Press, 1988, 149; John Julius Norwich, *The Middle Sea: A History of the Mediterranean*, London, 2006, 45.

viteški stalež (*ordo equester*), dok je ogromna većina rimskih građana činila obični građanski stalež.⁶³

U Domaviji su pronađeni spomenici na kojima se spominju prokurator Lucije Domicije Erot, Julije Tacitijan i Valerije Super, sa titulom *vir egregius*. Isti su bili pripadnici viteškog staleža.⁶⁴ Čini se da je porodica *Claudii*, naseljena u današnjim Skelanima i Domaviji, pripadala viteškom staležu.⁶⁵ Oni su po Bojanovskom bili pripadnici „senatorskog (viteškog)“ staleža, ali i mogući potomci neke moćne posjedničke porodice iz Rima.⁶⁶ Međutim, sadržaji na natpisima ih razdvajaju. Za senatore je korištena titula *vir clarissimus*, dok je za vitezove upotrebljavano više izraza: *vir egregius*, *vir perfectissimus* i *vir eminentissimus*.⁶⁷ Kada su u pitanju spomenici sa područja Podrinja, koji sadrže izraz *vir clarissimus*, za sada bi na tu titulu mogao upućivati jedan fragmentarni spomenik, pronađen u Skelanima.⁶⁸ Pripadnici senatorskog staleža su bili vlasnici velikih imanja i zanatskih radionica, te zakupci rudnika. Njima je bilo zabranjeno da se bave trgovinom i finansijskim poslovima.

⁶³ Dino Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae* (V) *Salonitanci u vojnoj službi* (dio drugi), *Tusculum* 9, Solin, 2016, 33-34.

⁶⁴ CIL III, 8361 = CIL III, 12721; CIL III, 8359 = CIL III, 12720a; CIL III, 12734 = AE 1893, 130. Nisu nam poznata imena svih prokuratora iz Domavije. One koje poznajemo bez titule *vir egregius*, vidi: CIL III 12740; ILJug 1963, 83; CIL III, 12725 = CIL III, 13269 = CIL III, 14219, 1; CIL III, 12736; V. Radimsky, *Prekopovanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891*, *Glasnik Zemaljskog muzeja* IV, sv. 1, 1-24; Ante Škegro, *Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini*, ANU BiH, *Godišnjak XXIX*, CBI 27, Sarajevo, 1991, 106-110; Alfred M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC-AD 235*, Oxford University Press, 2010, 134.

⁶⁵ CIL III, 12743; ILJug 1540; ILJug III, 1534 = AE 1910, 215.

⁶⁶ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 183.

⁶⁷ D. Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae* (V) *Salonitanci u vojnoj službi* (dio drugo), 34.

⁶⁸ ILJug 1547.

Uporedo sa jačanjem i usponom rimske države, koja je vremenom izrasla u privrednog gospodara cijelog Sredozemlja, došlo je i do izdvajanja njenih čelnih ljudi, prije svih senatora, koji su postali izuzetno bogati. Njihov godišnji prihod enormno je rastao, posebno u vrijeme Carstva, pa je tako na primjer, u drugoj polovini 1. stoljeća n.e., u prosjeku iznosio preko jedan milion sestercija, a do 4. stoljeća pojedini senatori ostvarivali su prihod od šest do devet miliona sestercija.⁶⁹ Zahvaljujući tome, njihova politička karijera je bila prepoznatljivija, što je itekako koristilo članovima njihove porodice koji su po osnovu nasljednog prava također postajali senatori. Od njih samih je ovisilo koliko će dugo obnašati političku funkciju koju su naslijedili od svojih predaka.⁷⁰ Rimska aristokracija je imala svoja imanja i izvan Italije. Prema rimskim zakonima oni su bili dužni da dio svog bogatstva ulože u Italiji. U skladu sa navedenim činjenicama nameće se zaključak da su pojedini predstavnici rimske aristokracije obilato koristili te pogodnosti i tako vjerovatno došli do posjeda i na tlu današnje Bosne i Hercegovine, ili još konkretnije na području Podrinja. Služba carskog prokuratora, po imenu Tiberije Klaudije Prokul Kornelijan, bila je u rangu centenarija. On je bio štićenik senatorske porodice Julija, koja je i sama mogla imati značajnu korist od eksploatacije plemenite rude srebra u istočnobosanskom rudarskom distriktu, kroz zakup jama.⁷¹

⁶⁹ Neville Morley, *The Roman Empire Roots of Imperialism*, New York, 2010, 76-77.

⁷⁰ William W. Buckland, Peter Stein, *A Text-Book of Roman Law from Augustus to Justinian*, Third Edition, Cambridge University Press, 1963, 13-14.

⁷¹ Više o tome: Željka D. Šajin, *Uređenje rimskih rudnika srebra i olova u španskim provincijama i u Iliriku*, doktorska disertacija u rukopisu, 123-127, 142; Lucius Septimius Petronianus and Tiberius Claudius Proculus Cornelianus: Two Protégés of Gnaeus Verus, *Starinar* LXVII, Beograd, 2014, 223-239.

Mali broj spomenika potvrđuje nam prisustvo dva najmoćnija staleža u srednjem Podrinju. Ne znamo da li je neko iz reda romaniziranog domorodačkog stanovništva, uspio postati rimski senator. Ali znamo za Klaudija Gala, bliskog saradnika Septimija Severa, koji se oženio djevojkom Flavijom Priskom, iz dekurionskog staleža Malvezacija. Porijeklom je bio iz primorja, odakle se ranije u Malvezacij doselila njegova porodica.⁷² Moguće je da je u Podrinju bilo više senatorskih porodica, koje su tu barem privremeno boravile. U svakom slučaju, sigurno je bio veći broj pripadnika viteškog staleža, jer su oni bili vezani za različite vojne i službe u privrednoj djelatnosti.

Trgovci i obrtnici

Trgovci i vlasnici zanatskih radionica, zavisno od samog obima i vrste posla kojim su se bavili, a ujedno s tim i od njihovog bogatstva i ugleda, pripadali su privilegovanom sloju, ili pak, onom koji nije uspio zauzeti istaknutije mjesto u društvu. U srednjem Podrinju je pronađen veći broj spomenika koji pripada Grcima i heleniziranim orijentalcima – ljudima različitih profesionalnih profila. Razlog njihovog dolaska je bio vezan, prije svega, za eksploataciju ruda srebra i olova. Među njma su se, pored rudarskih stručnjaka, koji su svakako bili i najbrojniji nalazili trgovci, obrtnici, kao i neki drugi profili privrednika, koji su se u potrazi za poslom, također našli u ovim krajevima. Kada su u pitanju trgovci, nedostaju nam spomenici koji sadrže biografske podatke vezane za ovaj profil. Ali tim poslom mogli su se baviti i dekurioni, poput dekuriona iz Sirmija, za kojeg je Pašalić napisao da je, u Domaviji kupovao čisto srebro za kovnice novca u svom gradu.⁷³ Zbog oštećenja spomenika, ne znamo ime ovog dekuriona.

⁷² S. Loma, Municipium Malve(n)sium u svetlu epigrafskih spomenika, 120.

⁷³ CIL III 12740; Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960, 96.

O prisustvu trgovaca najuvjerljivije govore uvezene svjetiljke pronađene na području Argentarije: CASSI;⁷⁴ CARI;⁷⁵ DICLE(?);⁷⁶ VIBULI;⁷⁷ OCTAVI⁷⁸ i CRESCES.⁷⁹ Kao najpoznatije svjetiljke uzimaju se one na kojima je bio utisnut žig s natpisom FORTIS.⁸⁰ Izuzev svjetiljki sa natpisom CARI, koje su mogle biti porijeklom iz Donje Panonije (*Mursa?*),⁸¹ sve ostale su izrađivane u sjevernoitalskim zanatskim radionicama. Tu je ustanovljen i kult boga Mitre, čiji su poštovaoci također pripadali različitim društvenim slojevima.⁸² Njegova ara je pronađena u Skelanima,⁸³ dok je reljef otkriven u Dardaganima kod Zvornika. Reljef je izrađen od sige, tehnikom grubog klesanja. Na njegovoj izradi, vjerovatno je bio angažovan zanatlija domaćeg porijekla, kojem klesarstvo očito nije bilo naročito blisko zanimanje. Otud je i sam reljef dosta nestručno izrađen.⁸⁴

⁷⁴ D. Srejić, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, 9, 23.

⁷⁵ Ivo Bojanovski, Bilješke iz arheologije I, *Naše starine* IX, Sarajevo, 1964, 193; M. Baum, D. Srejić, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, 4.

⁷⁶ Ivo Bojanovski, Prilozi topografiji antičke Argentarije. Slučajni arheološki nalazi s područja Domavije I, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* XIV, Tuzla, 1982, 145.

⁷⁷ D. Srejić, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, 10, 15.

⁷⁸ M. Baum, D. Srejić, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, 11.

⁷⁹ Isto, 5.

⁸⁰ D. Srejić, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, 18.

⁸¹ Branka Vikić-Belančić, *Rimska keramička proizvodnja na području Save i Drave od 1. do 4. st. s osobitim obzirom na proizvodnju glinenih svjetiljki*, doktorska disertacija, Zagreb, 1967, 237.

⁸² E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici*, 283.

⁸³ C. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije, 438/ 13, sl. 16; E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici*, 458/ 242.

⁸⁴ Milica Kosorić, Spomenik Mitrinog kulta iz okoline Zvornika, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* VI, 1965, 49-56. Spomenik vjerovatno pripada 4. stoljeću.

O prisustvu grčkog etnosa u srednjem Podrinju svjedoči nam nekoliko spomenika. Prvi je kameni grčki natpis, koji potječe sa lokaliteta Biljača kod Srebrenice.⁸⁵ Ovaj natpis predstavlja veoma upečatljivo svjedočanstvo o prisustvu rudarskih stručnjaka ili trgovaca grčkog porijekla u ovim krajevima. Od svih Grka, najpoznatiji je bio Glykon, koji je u svojoj radionici proizvodio kotlove za zagrijavanje vode i proizvodnju pare, koju je potom, vjerovatno, koristio kao energiju za obavljanje određenih zanatskih poslova. Vjerovatno je on kao dobar i iskusan majstor dobio priliku da radi u bogatoj Domaviji. Osim njega, spominje se još jedan Grk. Riječ je o vlasniku ciglarske radionice, koja je nosila ime Saturninus. Obojica Grka su vjerovatno pripadali višem društvenom sloju. Također, u jednom grobu (datiranom u 2. stoljeće) na Karauli bio je sahranjen Grk, ali sudeći po skromnim priložima, nije imao neki veći društveni status.⁸⁶

Pored Grka, sasvim je moguće da je bilo i Italika koji su bili vlasnici radionica u istočnoj Bosni. Teško je pretpostaviti da je neko od domaćih ljudi bio vlasnik neke ciglane, dok ih je u keramičarskim radionicama sigurno bilo. Klesarska radionica u Domaviji upućuje nas na zaključak da su u njoj radili domaći rezbari.⁸⁷ Ona je mogla biti u funkciji od kraja 2. ili najkasnije na početku 3. stoljeća.⁸⁸

⁸⁵ Carl Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina* V, Wien, 1897, 238.

⁸⁶ D. Srejić, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, 10-11. Za Podrinje i grčki etnos vidjeti još: C. Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, 238-239; A. Škegro, *Antička ekonomika*, III.

⁸⁷ Radmila Zotović, *Population and Economy of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia*, Oxford, 2002, 63.

⁸⁸ Ivo Bojanovski, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Arheološki radovi i rasprave* VIII,

Direktnu potvrdu o kožarskim i stolarskim poslovima pruža nam reljef na bočnim stranama cipusa u Skelanima. On pripada razdoblju vladavine cara Marka Aurelija.⁸⁹ Ovaj jedinstveni nadgrobnik podignut je u čast pokojnika, zanatlije koji se bavio ovim poslom. Vjerovatno je riječ o čovjeku boljeg socijalnog statusa. U Podrinju su također pronađeni razni medicinski, farmaceutski i kozmetički instrumenti.⁹⁰ Neki od njih sigurno predstavljaju import iz drugih krajeva Rimskog Carstva. U svemu ovome, bitno je naglasiti da radnici u zanatskim radionicama nisu imali svoje posjede. Vjerovatno su, uglavnom stranci iz reda trgovaca i obrtnika imali bolji društveni status.

Rudari, robovi i oslobođenici

U rudnicima pod carskim nadzorom, noću su radili zarobljenici i osuđenici (*metallari*), a po danu rudari (*metallici*).⁹¹ Hrana za rudare je bila prilično skromna i u ograničenim količinama. Njihovo radno vrijeme trajalo je dok se lampa ili svjetiljka ne ugasi, a to znači između 10 i 12 sati, koliko je trajala njihova smjena.⁹²

O tom veoma iscrpljujućem i nadasve opasnom poslu, Plinije Stariji je u svojim zapisima kazao sljedeće:

Zagreb, 1982, 105; Veljko Paškvalin, Skulptorske i klesarske radionice u antičkim krajevima u zaleđu Salone i Narone, ANU BiH, *Godišnjak XXXI*, CBI 29, Sarajevo, 2000, 182.

⁸⁹ C. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije 444, 21, sl. 26-28. Nadgrobni spomenik, tipa cipus, najrasprostranjeniji je u Podrinju, gdje je bilo dosta zastupljeno italsko stanovništvo.

⁹⁰ Adnan Busuladžić, Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, ANU BiH, *Godišnjak 44*, Sarajevo 2015, 195-197.

⁹¹ Ivana Popović, *Antičko oruđe od gvožđa u Srbiji*, Beograd, 1988, 213.

⁹² Esad Pašalić, Upravljanje rudnicima i položaj rudara u Bosni za vrijeme Rimljana u: *Sabrano djelo*, Sarajevo, 1975, 313.

„Uz svetlost lampi, u planinama se kopaju dugačke galerije. Ljudi rade u dugačkim smenama, merenim trajanjem lampi, i može se dogoditi da svetlost dana ne vide mesecima. Stanovnici ovih oblasti ovakve rudnike zovu 'duboke žile'. Njihovi krovovi su skloni da popuste i pobiju kopače, što čini da ronjenje za biserima ili hvatanje purpurne ribe u dubinama mora izgleda srazmerno bezbednije. Toliko smo opasnijom učinili zemlju. Lukovi se postavljaju na kratkim rastojanjima, kako bi držali planinu iznad.“⁹³

Radnu snagu u rudnicima činili su robovi iz cijelog Rimskog Carstva. Međutim, kako u to vrijeme nije bilo novih osvajanja, vjerovatno je u rudnicima dalmatinskih argentarija, ali i na drugim poslovima na tlu današnje Bosne i Hercegovine bilo angažovano, u većoj mjeri, domaće stanovništvo. Na području srednjeg i donjeg Podrinja pronađena su dva veoma zanimljiva nalaza. Radi se robovskim okovima – bukagijama. Dok je jedan pronađen na Gradini kod Sasa, dužine 54 cm, drugi je otkriven u Branjevu kod Zvornika, dužine 72 cm. Ovi okovi pripadaju razdoblju od 1. do 3. stoljeća.⁹⁴ Sasvim je moguće da je na današnjim bosanskohercegovačkim prostorima bilo više robova u 1. stoljeću, i to iz reda domaćeg stanovništva, kasnije osuđenih na rad u rudnicima (*ad metalla*).⁹⁵ Do 2. stoljeća robovi su uglavnom bili pod patronatom upravljačke strukture hispanskih rudnika. Međutim, od tada, usljed konstantnog smanjivanja broja robova, ona gubi svoju poziciju i prelazi pod upravu kolona, mada je i dalje bila u službi rimske države.

⁹³ Plin. *NH.* 33, 399.70.

⁹⁴ Adnan Busuladžić, *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2014, 200.

⁹⁵ Grga Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Historijski zbornik I*, Zagreb, 1948, 129-130.

Robovlasnički sistem unutar današnje Bosne i Hercegovine je vremenom znatno ojačao i kao takav postao vrlo stabilan. To je najbolje uočljivo na primjeru zemljoposjednika i bezemljaša, koji nisu imali nikakva prava. Još uvijek, ne zna se puno o robovima i oslobođenicima (libertinima) unutar srednjeg Podrinja. Jedino što se pouzdano zna jeste da su oni radili na velikim posjedima, a takvih posjeda je bilo u okviru srednjeg Podrinja. Moguće je da će se u budućnosti pronaći spomenici na kojima se spominju i vilici, zaduženi za vođenje imanja i drugih poslova, kako u poljoprivredi tako i u rudarstvu.

Bojanovski navodi dva natpisa koja potvrđuju prisustvo robova u Skelanima.⁹⁶ Ako izuzmemo robovske okove, izravnih epigrafskih potvrda o robovima u Domaviji za sada nema. U kategoriju robova možda bi se mogao svrstati Magalus ili Maglus, koji nije doseljenik.⁹⁷ Međutim, kada su u pitanju oslobođenici na njih upućuje nekoliko spomenika. Jedna od potvrda njihovog prisustva na ovim prostorima je spomenik Katilije Trifene (grčkog porijekla), kojoj su spomenik podigli njen muž Julije Atik koji je također bio oslobođenik, te njen sin Marko Katilije Maksim.⁹⁸ Također, i porodica Barbija, vjerovatno grčkog porijekla, mogla je pripadati oslobođenicima i biti romanizirana.⁹⁹ Osim toga, oslobođenici i svi oni koji su imali određeno bogatstvo mogli su učestvovati u municipalnoj administraciji.¹⁰⁰ To znači da su i siromašni radnici, koji su u nekom

⁹⁶ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 190.

⁹⁷ ILJug II, 620.

⁹⁸ CIL III 8362=CIL III12722; V. Radimsky, Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891, 6 – 7, sl. 7; Carl Patsch, Bericht über eine Reise in Bosnien, *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* XVI, Wien, 1893, 125.

⁹⁹ CIL III, 12743.

¹⁰⁰ Mary L. Gordon, The Freedman's Son in Municipal Life, *The Journal of Roman Studies* 21, 1931, 70, Cambridge University Press, 2012, 65-77.

momentu stekli određeno bogatstvo, mogli ući u gradsku upravu.¹⁰¹

Da su gornji slojevi imali svoje sluge, koji su najčešće bili iz reda robova, a moguće i iz reda slobodnog domaćeg stanovništva, govori nam stela koja je otkrivena u naselju Osatica. Na njoj je predstavljen konjanik sa slugom (*calo*). Ovaj reljef ne pripada vojniku, za koje je inače karakteristično predstavljanje sluge na spomenicima vojnika, poput onih sa područja Salone.¹⁰² Vjerovatno je riječ o utjecajima iz bliske Panonije.

U rimskom društvu je postojala posebna vrsta robova – gladijatori, čije zanimanje je smatrano krajnje ponižavajućim.¹⁰³ Na tlu današnje Bosne i Hercegovine, još uvijek nisu pronađeni nikakvi tragovi amfiteatra, mada postoji mogućnost da su gladijatorske borbe ili borilačke vještine izvođene u nekom drugom prostoru.¹⁰⁴ S tim u vezu bi se mogao dovesti Mars, bog rata čiji spomenik je pronađen u Skelanima.¹⁰⁵ Iako ga je podigao konzularni beneficijar, on bi se možda mogao dovesti u vezu i sa gladijatorskim borbama.¹⁰⁶ Ova pretpostavka se čini potpuno opravdanom, ako se uzme u obzir odmor i zabava, kako vojnika, tako i drugih društvenih slojeva.

¹⁰¹ G. Alföldy, *The Social History of Rome*, 151.

¹⁰² Nikola Cesarik, Bilješke o natpisima vojnika pomoćnih konjaničkih postrojbi s područja Salone, u: *Salona od godine 119. prije Krista do kasne antike*, rukopis, 2020, 10, 12.

¹⁰³ Marko A. Janković, Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status, *Etnoantropološki problemi* N.S. 6/3, Beograd, 2011, 702.

¹⁰⁴ Adnan Busuladžić, *Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2017, 152, 154.

¹⁰⁵ ILJug III, 1532 = AE 1910, 214.

¹⁰⁶ A. Busuladžić, *Tragovi antičkog teatra*, 158, 160.

Zaključak

Uspostava rimske uprave na tlu današnje Bosne i Hercegovine našla je svog odraza i u stvaranju novog društvenog poretka. Pod utjecajem formiranja novih administrativnih granica, potom kolonizacije i romanizacije, formiranja gradova i rudarskih distrikta, pojave novih kultova, oduzimanja zemljišta i pašnjaka autohtonom stanovništvu, te novopridošlih stanovnika, kako službenika tako i civila formirano je jedno sasvim novo društvo. Njegovu okosnicu činila su dva nova društvena sloja: viši i niži. Viši sloj činili su senatorski i viteški stalež, o kojem se, zbog oskudnosti epigrafskih nalaza, sasvim malo zna. Ovakvoj podjeli, odnosno višem društvenom staležu u srednjem Podrinju treba dodati i druge kategorije zanimanja, koji su zahvaljujući svom radu i bogatstvu, ostvarili značajan društveni status. Prema tome, iza dva najmoćnija sloja slijede dekurioni i svi carski prokurator. Spomenuti društveni slojevi su istovremeno bili i zemljoposjednici. Dužnosnici municipalne uprave (duumviri, kvestori, edili i drugi), pripadali su također privilegovanom sloju društva, mada su i među njima postojale određene razlike.

Kada su u pitanju trgovci i vlasnici zanatskih radionica, njihov imovinski status i ugled ih je rangirao u više ili niže krugove društva. Tako na primjer, nalazi iz jedne zanatske radionice u Domaviji govore nam da se u njoj proizvodila keramika po uzoru na autohtone forme. Shodno tome, može se zaključiti da je riječ o vlasniku domaćeg porijekla, koji nije izrađivao luksuzniju keramiku, pa otud vjerovatno nije ni pripadao nekoj uglednoj porodici, a samim time ni višem sloju ondašnjeg društva. Vlasnici istaknutijih radionica su uglavnom bili stranci, grčkog ili orijentalnog porijekla. Time su i zauzimali privilegovano mjesto u rimskom društvu srednjeg Podrinja.

Sasvim je jasno da su postojale velike razlike između zemljoposjednika i vlasnika radionica u odnosu na radnike koji nisu imali svoja imanja. Ni položaj rudara, analogno nekim drugim provincijama, nije bio nimalo povoljan. Svakako su, u najtežem položaju bili robovi, o kojima nažalost skoro da nemamo nikakvih podataka.

Sudeći na osnovu svega iznesenog, društvo srednjeg Podrinja činili su ljudi, koji su svojim položajem i bogatstvom predstavljali privilegovani sloj, dok je velika većina pripadala kategoriji ljudi koji su bili na drugoj, najnižoj strani društvene ljestvice. Dakle, svi takvi su pripadali nižem društvenom sloju, među kojima je sigurno znatno bilo zastupljeno autohtono stanovništvo, koje je činilo radnu snagu u rudnicima, radionicama, na poljoprivrednim imanjima i drugim poslovima koji im nisu mogli osigurati istaknuti položaj u društvu.

Summary

The establishment of the Roman administration in the area of modern Bosnia and Herzegovina reflected in the creation of new social order. Under the influence of the formation of new administrative borders, then colonization and Romanization, the formation of cities and mining districts, the emergence of new cults, the taking away of arable land pastures from the native population, arrivals of a new population, both officials and civilians, a new society was formed. Its base was made from two social classes: lower and higher. The higher class consisted of senatorial and knight classes, and little is known about them due to the lack of epigraphic remains. To this division, meaning the higher social class in middle Podrinje, some other job categories should be added, which thanks to their work and wealth achieved important social status. According to that, behind the two highest classes there are decurions and all royal procurators. These social classes also owned all the land. City administration officials (duumvirs, questors, ediles, and others),

also were part of the privileged social class, but there was some division among them as well.

Concerning the merchants and owners of craftsmen shops, their property and reputation put them in higher or lower classes. For example, one crafts shop data in Domavia tell us that there were produced ceramic goods based on native forms. According to that, it can be concluded that the owner was a native, who did not make more expensive ceramic goods, meaning he probably was not a member of some higher-class family and neither the part higher social class. Owners of more reputable shops were mostly foreigners of Greek or oriental descent which gave them a privileged spot in the Roman society in middle Podrinje.

It is quite clear that there were enormous differences between the land owners and shop owners compared to workers without land properties. The position of miners, analogous to some other provinces, was not favorable either. However, slaves suffered the worst conditions, Unfortunately, we do not have much data about their struggles.

Judging by all of this, the society of middle Podrinje consisted of people who by their reputation or wealth were in the higher social class and a huge majority of the lower class population who were on the other side of the social ladder. Therefore, all of that population were a part of the lower social class, where the majority of the native population was included. This population composed of the workforce in the mines, shops, agricultural estates, and other jobs which could not improve their social status.

Skraćenice:

ANU BiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

CBI – Centar za balkanološka ispitivanja

HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti

SKA – Srpska kraljevska akademija

Abbreviations:

ANU BiH – Academy of Arts and Sciences of Bosnia and Herzegovina

CBI – Balkanology Research Center

HAZU – Academy of Arts and Sciences of Croatia

JAZU – Academy of Arts and Sciences of Yugoslavia

SKA – Serbian Royal Academy

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- ❖ Plinije Stariji, *Istorija prirode*, (prev. Nevena Mrđenović), Beograd 2015.
- ❖ Themistius, *Select Orations, Politics, Philosophy and Empire in the Fourth Century* (trans. P. Heather and D. Moncur), Liverpool University Press 2001.

Literatura

- ❖ Alföldy, Géza, *The Social History of Rome*, Johns Hopkins University Press, 1988.
- ❖ Aparaschivei, Dan, Some remarks concerning the rural vici and their administration in Moesia Inferior Province, in: *Ad finem imperii romani. Studies in Honour of Coriolan H. Opreanu*, Cociș, S., Lăzărescu, V.-A., Gui, M., Deac, D. (eds.), Cluj-Napoca 2015, 27-43.
- ❖ Babić, Mirko, Probna arheološka iskopavanja tri lokaliteta na prostoru istočnog Osata, *Zbornik radova sa naučnog simpozijuma (26. oktobar 2011. godine): Kulturno-istorijsko nasleđe Srebrenice kroz vekove*, Srebrenica 2012, 11-25.

- ❖ Baum, Milica, Srejović, Dragoslav, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama. Iskopavanja 1959. i 1960., *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne IV*, Tuzla 1960, 3-31+tbl. I-XIX
- ❖ Bojanovski, Ivo, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988.
- ❖ Bojanovski, Ivo, Arheološki pabirci sa područja antičke Domavije, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VII*, Tuzla 1965, 101-110.
- ❖ Bojanovski, Ivo, Bilješke iz arheologije I, *Naše starine IX*, Sarajevo 1964, 193-198.
- ❖ Bojanovski, Ivo, Novi votivni reljef Silvana i Dijane, *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU XIII*, Zagreb 1965, 11-23.
- ❖ Bojanovski, Ivo, Prilozi topografiji antičke Argentarije. Slučajni arheološki nalazi s područja Domavije I, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne XIV*, Tuzla 1982, 137-153+tbl. I-V.
- ❖ Buckland, William, Stein, Peter, *A Text-Book of Roman Law from Augustus to Justinian*, Third Edition, Cambridge University Press 1963.
- ❖ Busuladžić, Adnan, *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2014.
- ❖ Busuladžić, Adnan, Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, ANU BiH, *Godišnjak 44*, Sarajevo 2015, 169-231.
- ❖ Busuladžić, Adnan, *Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2017.
- ❖ Busuladžić, Adnan, Najstariji tragovi antičke pismenosti na tlu rimske provincije Dalmacije (na osnovu analize stilusa, pronađenih i pohranjenih u Bosni i Hercegovini), *Hercegovina 17*, Mostar 2018, 9-35.

- ❖ Cambi, Nenad, Naron a u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranijoj antici, *Zbornik referata međunarodnog simpozijuma Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Europi*, (Sarajevo 6-7. oktobar 1988), Sarajevo 1989, 39-56.
- ❖ Cesarik, Nikola, Bilješke o natpisima vojnika pomoćnih konjaničkih postrojbi s područja Salone, u: *Salona od godine 119. prije Krista do kasne antike*, rukopis, 2020, 1-22.
- ❖ Cesarik, Nikola, Glavaš Ivo, Cohortes I et Ilmilliaria Delmatarum, *Illyrica antiqua II - - in honorem Duje Rendić-Miočević*, Dino Demicheli (ur.), Zagreb 2017, 209-222,
- ❖ Clausing, Roth, *The Roman Colonate*, New York 1965.
- ❖ Čremošnik, Irma, Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII*, Sarajevo 1963, 122-125.
- ❖ Demicheli, Dino, Salonitani extra fines Dalmatiae (IV) Salonitanci u vojnoj službi (dio prvi), *Tusculum* 8, Solin 2015, 59-77.
- ❖ Demicheli, Dino, Salonitani extra fines Dalmatiae (V) Salonitanci u vojnoj službi (dio drugi), *Tusculum* 9, Solin 2016, 33-59.
- ❖ Domić Kunić, Alka, Bellum Pannonicum (12. -11. st. pr. Kr.): posljednja faza osvajanja južne Panonije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 39, Zagreb 2006, 59-164.
- ❖ Domić Kunić, Alka, *Plinijeva geografija i etnografija (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)*, doktorska disertacija u rukopisu, Zagreb 2003.
- ❖ Dušanić, Slobodan, Aspect of Roman Mining in Noricum. Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Hildegard Temporini und Wolfgang Hase (eds.), De Gruyter 1977, 52-94.

- ❖ Dušanić, Slobodan, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik* 1-2, Beograd 1980, 7-55.
- ❖ Ferjančić, Snežana, *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I- III vek n.e.*, Beograd 2002.
- ❖ Garašanin, Milutin, Razmatranja o nekropolama tipa Mala Kopašnica-Sase, ANU BIH, *Godišnjak* 6, CBI 4, Sarajevo 1968, 5-34.
- ❖ Gavrilović Vitas, Nadežda, Popović, Bojan, Kasnoantički domus u Skelanima, *Starinar* LXV, Beograd 2015, 197-220.
- ❖ Giunio, Kornelija, Vodeće svećeničke službe i kolegiji grada Rima i rimske provincije Dalmacije – sličnosti i razlike, *Histria Antiqua*, 18/1, Pula 2009, 409-424.
- ❖ Glavaš, Ivo, *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske 17, Zagreb 2016.
- ❖ L. Gordon, Mary, The Freedman's Son in Municipal Life, *The Journal of Roman Studies* 21, 1931, Cambridge University Press 2012, 65-77.
- ❖ Held, Henrik-Riko, Orešković, Luka, Peregrini u rimskom pravu i suvremeni migranti, Povijesna kontekstualizacija aktualne problematike, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 58, Split 2021, 611-632.
- ❖ Hirt, Alfred M., *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC-AD 235*, Oxford University Press 2010.
- ❖ Imamović, Enver, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.
- ❖ Imamović, Mersiha, Provala Gota u rimsku provinciju Dalmaciju i njihov utjecaj na društveno – političke, privredne i kulturne tokove, *Historijska misao* 2, Tuzla 2016, 33-67.

- ❖ Janković, Đorđe, Stanovništvo Podrinja 3-4. stoleća u svetlu nalaza grnčarije iz Skelana, *Zbornik radova sa naučnog simpozijuma (26. oktobar 2011. godine): Kulturno-istorijsko nasleđe Srebrenice kroz vekove*, Srebrenica 2012, 98-107.
- ❖ Janković, Marko, Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status, *Etnoantropološki problemi* N.S. 6/3, Beograd 2011, 699-713.
- ❖ Kosorić, Milica, Spomenik Mitrinog kulta iz okoline Zvornika, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* VI, Tuzla 1965, 49-56.
- ❖ Kosorić, Milica, Rezultati istraživanja praistorijskih naselja na području Semberije, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* XIV, Tuzla 1982, 121-132+tbl. I-VI.
- ❖ Kovács, Péter, Territoria, pagi and vici in Pannonia in: *Studia epigraphica in memoriam Géza Alföldy*, W. Ecks and P. Kovács (eds.), *Antiquitas* 1, *Abhandlungen zur alten geschichte* 61, Bonn 2013, 131-154.
- ❖ Loma, Svetlana, Municipium Malve(n)satiium u svetlu epigrafskih spomenika, u: *Zborniku radova Municipium Malvesatium, Skelani, Srebrenica*, Tuzla 2009, 107-122.
- ❖ Mandić, Ljiljana, *Antičke nekropole jugozapadne Srbije*, Užice 2015.
- ❖ Margetić, Lujo, O nekim pitanjima pravnog položaja liburnskih općina u doba principata, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU Zadru* 38, Zadar 1994, 1-12.
- ❖ M. Maričić, Gordan, D. Šajin, Željka, Javno kupatilo na području Domavije u svetlu rudničke legislative Rimskog carstva, *Filolog* 10, Banja Luka 2019, 597-610.
- ❖ Marić, Almir, *Rimske pomoćne kohorte na Humcu*, Mostar 2019.
- ❖ Marić, Almir, Tragovi rimskih hramova u Bosni i Hercegovini, *Acta Illyrica* 5, Sarajevo 2021, 171-192.

- ❖ Marić, Zdravko, Praistorijski nalazi i lokaliteti iz Triješnice i Dvorova kod Bijeljine, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* IV, Tuzla 1960, 43-67+tbl. I-VII.
- ❖ Marković, Nikolina, Turković, Tin, Balnea metallicorum of ancient Domavia, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 45, Zagreb 2021, 7-28.
- ❖ Matijević, Ivan, O salonitanskim natpisima konzularnih beneficijarija iz legije Desete gemine (legio X Gemina), *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 105, Split, 2012, 67-82.
- ❖ Matijević, Ivan, Salonitanski natpisi vojnika i veterana na upravnim i vjerskim službama u nekim gradovima rimske Dalmacije, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 45, Split 2019, 153-174.
- ❖ Mesihović, Salmedin, *Antiqvi homines Bosnae*, Sarajevo 2011.
- ❖ Mesihović, Salmedin, Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, Split 2011, 55-78.
- ❖ Migotti, Branka, Vojnička nadgrobna stela severskog razdoblja iz Lobora, *Archaeologia Adriatica* III, Zadar 2009, 155-171.
- ❖ Mihajlović, Vladimir, *Skordisci između antičkih i modernih tumačenja. Pitanje identiteta u (proto)istoriji*, Novi Sad 2019.
- ❖ Morley, Neville, *The Roman Empire Roots of Imperialism*, New York 2010.
- ❖ Mrozewicz, Leszek, Flavian municipal foundations in Dalmatia, u: *Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues Studies in Honour of Professor Maria Dzielska*, K. Twardowska, M. Salamon, S. Sprawski, M. Stachura, S. Turlej (eds.), Krakow 2014.
- ❖ Norwich, John J., *The Middle Sea: A History of the Mediterranean*, London 2006.

- ❖ Novak, Grga, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Historijski zbornik I*, Zagreb 1948, 129-152.
- ❖ Omerčević, Bego, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla 2010.
- ❖ Omerčević, Bego, Imamović, Mersiha, Najstariji korijeni građanskog društva na tlu današnje Bosne i Hercegovine, *Historijska misao 1*, Tuzla 2015, 11-25.
- ❖ Pašalić, Esad, Upravljanje rudnicima i položaj rudara u Bosni za vrijeme Rimljana, u: *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975, 307-316.
- ❖ Paškvalin, Veljko, Skulptorske i klesarske radionice u antičkim krajevima u zaleđu Salone i Narone, *Godišnjak XXXI*, CBI 29, ANU BiH, Sarajevo 2000, 177-190.
- ❖ Paškvalin, Veljko, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2012.
- ❖ Patsch, Carl, Bericht über eine Reise in Bosnien, *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*, Wien XVI, Wien 1893, 75-93; 125-141.
- ❖ Patsch, Carl, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina V*, Wien 1897, 177-241.
- ❖ Patsch, Carl, Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske provincije Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja XIX*, Sarajevo 1907, 431-470.
- ❖ Patsch, Carl, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina*, Wien 1909, 104-183.
- ❖ Patsch, Carl, *Bosnien und Herzegowina in Römischer Zeit*, Sarajevo 1911.
- ❖ Popović, Ivana, *Antičko oruđe od gvožđa u Srbiji*, Beograd 1988.

- ❖ Radimsky, Václav, Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja* I, Sarajevo 1894, 1-47+tbl. I-IV.
- ❖ Rendić-Miočević, Duje, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, Split, 1948.
- ❖ Rendić-Miočević, Duje, Princeps municipi Ridatarum, *Arheološki radovi i rasprave* II, JAZU, Zagreb 1962, 315-334.
- ❖ Romac, Ante, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1994.
- ❖ Sergejevski, Dimitrije, Epigrafski nalazi iz Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XII, Sarajevo 1957, 157-167+tbl. VI-IX.
- ❖ Sergejevski, Dimitrije, I Rimski spomenici iz Bosne. II Rimski natpisi iz Bosne, *Spomenik SKA LXXXVIII*, Beograd 1938, 95-131.
- ❖ Srejić, Dragoslav, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* VI, Tuzla 1965, 7-48.
- ❖ Suić, Mate, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981.
- ❖ Šaćić, Amra, *Administrative Organization of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I-III century)*, Doctoral Thesis in manuscript, Ljubljana 2016.
- ❖ Šaćić, Amra, The process of Romanisation in the inland of the Roman province of Dalmatia in the 1st century, *Acta Illyrica* 1, Sarajevo 2017, 78-89.
- ❖ Šaćić Beća, Amra, *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije*, Sarajevo 2022.
- ❖ D. Šajin, Željka, *Uređenje rimskih rudnika srebra i olova u španskim provincijama i u Iliriku*, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd 2014.
- ❖ D. Šajin, Željka, Lucius Septimius Petronianus and Tiberius Claudius Proculus Cornelianus: Two Protégés of Gnaeus Verus, *Starinar* LXVII, Beograd 2017, 223-239.

- ❖ Škegro, Ante, Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini, ANU BiH, *Godišnjak XXIX*, CBI 27, Sarajevo 1991, 53-162.
- ❖ Škegro, Ante, Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, *Opuscula archaeologica* 21, Zagreb 1997, 85-116.
- ❖ T. Raičković, Angelina, *Keramičke posude iz grobova tipa Mala Kopašnica Sase*, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd 2012.
- ❖ Zotović, Ljubica, Prilog problemu etničke pripadnosti grobova tipa Mala Kopašnica-Sase, u: *Duhovna kultura Ilira*, Alojz Benac (ur.), ANU BiH, Sarajevo 1984, 165-170.
- ❖ Zotović, Radmila, *Population and Economy of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia*, Oxford 2002.
- ❖ Zotović, Radmila, Romanisation of the population of the eastern part of the Roman province of Dalmatia, *Balkanica* 34, Beograd 2003, 19-38.